

EWA ŁODYGOWSKA, MARTYNA TYL

Instytut Psychologii, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin
Institute of Psychology, University of Szczecin, Szczecin
e-mail: ewalodygowska@gmail.com

Psychologiczny syndrom agresji adolescentów w kontekście funkcjonowania rodziny i rodziców

Psychological Syndrome of Adolescent Aggression in the Context of the Functioning of the Family and Parents

Abstract. The aim of the presented research was to determine whether there were connections between the dimensions of family functioning (cohesion, communication, autonomy – control, identity), behaviors of parents and the psychological syndrome of adolescent aggression (PSA). 135 adolescents, aged 16–18, were asked to complete The Family Relations Questionnaire (KRR) by Plopa and Połomski, and The Psychological Inventory of Aggression Syndrome (IPSA) by Gaś. This study has shown (1) no differences between boys and girls in the general level of PSA, (2) gender differences in the intensity of particular aggressiveness/aggression dimensions, (3) a relationship between the dimensions of family functioning and the PSA of adolescents, (4) a link between the parents' behavior in the relationship and the dimensions of the adolescents' PSA, determined by the gender of the child and the parent.

Keywords: aggression, aggressiveness, adolescents, family.

Słowa kluczowe: agresja, agresywność, adolescenci, rodzina.

WPROWADZENIE

Zachowania agresywne młodych ludzi stanowią istotny problem społeczny i psychologiczny. Agresja, ujawniana przez młodzież w otoczeniu, rodzi ryzyko eskalacji przemocy i modelowania negatywnych wartości i zachowań w grupie rówieśniczej, a jednocześnie utrudnia bądź ogranicza edukację i wychowanie. Również z punktu widzenia jednostki zachowania agresywne mają charakter niekorzystny, gdyż z jednej strony często prowadzą do długofalowych, niepożądanych konsekwencji (np. prawnych), a z drugiej – zaburzają procesy adaptacji i dojrzewania młodego człowieka.

Problematyka agresywności w kontekście środowiska rodzinnego była wielokrotnie po-

dejmowana przez różnych badaczy polskich (Borecka-Biernat, 2000, 2013; Borucka, Ostaszewski, 2009; Dominiak-Kochanek, Frączek, Konopka, 2012; Liberska, Farnicka, 2015; Liberska, Matuszewska, 2001, 2007; Obuchowska, 2001; Poraj, 2006; Pufal-Struzik, 2004, 2014; Rosiński, 1998) i zagranicznych (m.in. Batool, Bond, 2015; Benson, Buehler, 2012; Boot-LaForce, Oxford, 2008; Lopez, Perez, Ochoa, Ruiz, 2008; Williams, Conger, Blozis, 2007). Jednocześnie z uwagi na dynamikę zmieniającego się świata, niestabilność środowisk, w jakich rozwija się jednostka, oraz zmiany kulturowe dotyczące promowania swobody własnych zachowań i ekspresji agresji (Braun-Gałkowska, 2010; Lagerspetz, Westman, 1980; Machel, 2001) badania nad środowiskowymi uwarunkowaniami agresji młodzieży powinny

być w dalszym ciągu kontynuowane i pogłębiane. Na szczególną uwagę zasługuje specyfika funkcjonowania rodziny, gdyż to rodzina – niezależnie od globalnych zmian społecznych i kulturowych – wciąż stanowi pierwszy i podstawowy kontekst rozwoju człowieka (Plopa, Połomski, 2010).

Niniejszy artykuł ma na celu zapoznanie czytelników z wynikami badań własnych, dotyczących związków między różnymi aspektami funkcjonowania rodziny i rodziców a rodzajami agresji, przejawianymi przez młodych ludzi.

Pojęcie i rodzaje agresji

Mimo powszechności problemu, jakim jest agresja, w literaturze brak jest jednoznacznej definicji (por. Rode, 2010). Generalnie w naukach społecznych jako agresję określa się zamierzone działania (fizyczne lub słowne), celem których jest wyrządzenie komuś lub czemuś szkody (fizycznej lub psychicznej), uszczerbku lub straty (Frączek, 2002; Poklek, 2008; por. Fronczak, 2017). Działania takie, ukierunkowane na zadanie bólu lub sprawienie krzywdy, mają charakter celowy i intencjonalny, przy czym intencjonalność stanowi istotne kryterium postrzegania zachowań jako agresywnych.

Agresja może pełnić różne funkcje. Stąd też wyróżnia się: (1) zachowania emotogenne pofrustracyjne, czyli tzw. agresję impulsywną, służącą usunięciu przykrego napięcia emocjonalnego przez odreagowanie, (2) agresję spontaniczną, ukierunkowaną na uzyskiwanie przyjemnych doznań wskutek wykonywania działań agresywnych, (3) agresję naśladowczą, polegającą na powielaniu i odtwarzaniu zachowań agresywnych innych osób (modeli), (4) agresję instrumentalną, służącą realizacji innego, czasami nieagresywnego celu, (5) agresję zadaniową, wynikającą z pełnienia – przez osobę określonej roli społecznej (np. policjanta, żołnierza), której realizacja wiąże się ze stosowaniem agresji (Poznaniak, 1990). Warto zaznaczyć, że wymienione funkcje są jedną z wielu propozycji, przy czym wyodrębnione kategorie nie mają charakteru rozłącznego i mogą współwystępować.

W wypadku zachowań agresywnych wskazuje się na ich polietiologiczne podłoże. Uwarunko-

wania zachowań agresywnych wiążą się bowiem z biologicznym „wyposażeniem” człowieka (np. uwarunkowaniami genetycznymi), psychologiczną specyfiką jego funkcjonowania (dyspozycjami, cechami, procesami poznawczymi), jak również wpływami środowiska zewnętrznego (np. modelowaniem zachowań agresywnych) (Hume, Wiśniewski, 2000; Huesmann, 2005; Krahe, 2005; Lopez i in., 2008; Niewiadomska, Markiewicz, 2004; Ostrowska, 2003; Pufal-Struzik, 2004, 2014). Toteż przyczyn zachowań agresywnych nie można wyjaśnić jedynie przez odwołanie do cech lub dyspozycji jednostki, gdyż są one kompilacją oddziaływania wielu różnych czynników, powiązanych z osobistym doświadczeniem jednostki (Pawłowska, 1999).

W literaturze proponuje się wprowadzenie rozróżnienia między agresją (zachowaniami) a agresywnością – czyli stałą, indywidualną cechą osobowościową, wyrażającą się w skłonności do powielania zachowań agresywnych mimo zmieniających się okoliczności (Frączek, 2002; Niewiadomska, Markiewicz, 2004; Rode, 2010). Agresywność jako odmienna jakościowo kategoria wiąże się z ograniczoną umiejętnością samokontroli i wrogością wobec otoczenia, co skutkuje skłonnością do reagowania częstymi i nieadekwatnymi do bodźca zachowaniami agresywnymi (Buss, 1961; Poklek, 2008). W tym kontekście agresja stanowiłaby skutek agresywności jednostki.

Próbą połączenia agresywności i agresji jest opisany przez Zbigniewa Gasia (1980) psychologiczny syndrom agresji. Autor proponuje, aby pojęcie to rozumieć jako:

zespół przeżyć, postaw i zachowań, których celem lub skutkiem (...) jest wyrządzenie krzywdy (bezpośrednio lub pośrednio) innej osobie lub sobie samemu. Syndrom agresji obejmujące zarówno tendencje agresywne, jak i nieuświadomione skłonności, skierowane na zewnątrz lub na siebie samego, zarówno przejawiane, jak i jedynie przeżywane (Gaś, 1980, s. 143).

Proponowane ujęcie uwzględnia wieloaspektowość zjawiska i łączy zarówno ujawniane zachowania, jak i wewnętrzne procesy psychiczne towarzyszące agresji.

W literaturze przedmiotu wskazuje się na rodzaje czy też formy agresji, wyodrębniając m.in. agresję pośrednią i bezpośrednią, ukrytą bądź jawną, skierowaną na zewnątrz lub na siebie, antyspołeczną lub prospołeczną, reaktywną lub proaktywną (Frączek, 2002; Skorny, 1989; por. Fronczak, 2017). W zaproponowanej przez

Gasia (1980) klasyfikacji, będącej jednocześnie podstawą stworzonego przez niego Inwentarza Psychologicznego Syndromu Agresji (IPSA) uwzględniono zarówno zachowania agresywne, jak i procesy psychiczne (por. tabela 1).

Warto zaznaczyć, że okres adolescencji wiąże się z największą ilością zachowań agresyw-

Tabela 1. Wymiary psychologicznego syndromu agresji wg Gasia (1980)

Rodzaje zachowań i procesów związanych z agresją	Charakterystyka	Nazwa skali w kwestionariuszu IPSA
Samoagresja emocjonalna	niechęć do samego siebie, deprecjonowanie własnej osoby, myśli samoponiżające, tendencje do przedstawiania siebie w niekorzystnym świetle, rozmyślanie o autodestrukcji	Skala I
Samoagresja fizyczna	kierowanie agresji na własną osobę – zadawanie sobie bólu, dokonywanie samookaleczeń, podejmowanie prób samobójczych	Skala II
Wrogość wobec otoczenia	negatywna postawa w stosunku do innych, wrogie pragnienia, brak zaufania wobec ludzi, poczucie wykorzystania, podejrzliwość	Skala III
Nieuświadomione skłonności agresywne	maskowanie zachowań i intencji agresywnych czynnościami i zachowaniami pozornie nieagresywnymi, stanowiącymi formę bezkonfliktowej i niekaranej agresywnej aktywności	Skala IV
Agresja przemieszczona	zamiana obiektu ataku – z człowieka na przedmioty (wandalizm, trzaskanie drzwiami)	Skala V
Agresja pośrednia	zamiana formy napastliwości z bezpośredniego ataku na formę pośrednią np. plotkowanie, skarżenie, sporządzanie donosów, ośmieszanie, zniesławianie	Skala VI
Agresja słowna	zachowania o charakterze napastliwości słownej – krzyk, wulgaryzmy, krytykanctwo	Skala VII
Agresja fizyczna	wszystkie działania o charakterze przemocy fizycznej, kierowanie ataku bezpośrednio na konkretne osoby	Skala VIII
Kontrola zachowań agresywnych	umiejętność panowania nad agresywnymi impulsami i hamowania własnej wrogiej aktywności, zdolność do wybierania spośród swoich zachowań tych, które w konsekwencji są mniej szkodliwe, opanowanie i brak wybuchowości w kontaktach z innymi	Skala K
Skłonność do działań odwetowych	skłonność do reagowania agresją na realną lub urojoną krzywdę, mściwość, chęć brania odwetu na innych za przeżywane niepowodzenia i rozczarowania	Skala O

Źródło: opracowanie własne.

nych (Borecka-Biernat, 1998; Wojciszke, 2012), gdyż jest to czas, w którym uwarunkowania biologiczne splatają się ze zmianami w sferze biologicznej, społecznej i psychologicznej, co w połączeniu ze sobą stanowi siłę napędową agresji (Pufal-Struzik, 2014). Adolescenci z jednej strony starają się chronić swoją kształującą się tożsamość, a z drugiej – usiłują walczyć o niezależność, stąd agresywność może się stać skutecznym narzędziem. Chociaż podkreśla się, że agresywność w tym okresie może mieć charakter przejściowy, warto jednak uwzględnić istniejące ryzyko jej utrwalenia i patologizacji (Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik, 2008; Pufal-Struzik, 2014).

Znaczenie systemu rodzinnego dla kształtowania zachowań agresywnych

Rodzina jest podstawowym środowiskiem społecznym, w którym rodzi się i kształtuje człowiek, zarówno w sensie biologicznym, jak i psychologicznym. Rodzina nie tylko zaspokaja potrzeby dziecka, ale także wpływa na jego system wartości, przekonania, sądy i zachowania. Mimo iż jednostka w okresie adolescencji podlega różnym wpływom, w tym grupy rówieśniczej, środków masowej komunikacji (Krahe, 2005; Ostaszewski i in., 2008), nadal istotną rolę odgrywa rodzina (Borecka-Biernat, 2013).

W literaturze przedmiotu wskazuje się na znaczenie relacji rodzinnych i postaw rodzicielskich dla kształtowania się zachowań agresywnych. Wyniki badań z ostatnich 20 lat, zarówno polskich (Borecka-Biernat, 2000, 2013; Borucka, Ostaszewski, 2009; Borzucka-Sitkiewicz, 2010; Chęć, Potemkowski, Wąsik, Samochowiec, 2016; Liberska, Matuszewska, 2001, 2007; Ostaszewski i in., 2008; Rosiński, 1998; Pufal-Struzik, 2014), jak i światowych (Batool, Bond, 2015; Benson, Buehler, 2012; Fritz, Slep, O'Leary, 2012; Michiels, Grietens, Onghena, Kuppens, 2008; Williams i in., 2007) potwierdzają zależność między dysfunkcjami środowiska rodzinnego i systemu rodzicielskiego a agresją ujawnianą przez dzieci. Badacze, niezależnie od prezentowanych orientacji teoretycznych, wykazują zgodność w zakresie poglądu, że istotnym czynnikiem etiologicznym

dla zachowań agresywnych są doświadczenia związane z agresją, które dziecko nabywa w rodzinie jako pierwszym i podstawowym środowisku rozwojowo-wychowawczym. Badacze wskazują na takie aspekty negatywnego funkcjonowania rodziny, jak: struktura rodziny (Borucka, Ostaszewski, 2009), niewłaściwe postawy rodzicielskie i wychowawcze (Dominiak-Kochanek i in., 2012; Janicka, Liberska, 2014; Liberska, Farnicka, 2015; Liberska, Matuszewska, 2007; Pufal-Struzik, 2014) czy niewłaściwe zachowania rodziców (Borzucka-Sitkiewicz, 2010; Fritz i in., 2012; Pufal-Struzik, 2014). Jak wynika z licznych doniesień, każdy z tych czynników może mieć istotne znaczenie dla agresywnego funkcjonowania dziecka i adolescenta.

PROBLEM

Celem prezentowanych badań jest określenie, czy istnieją związki między wymiarami¹ funkcjonowania rodziny (spójnością, komunikacją, autonomią–kontrolą, tożsamością) oraz zachowaniami ze strony rodziców (spójnością, autonomią–kontrolą, komunikacją) a psychologicznym syndromem agresji (PSA) dzieci w okresie adolescencji. W przeprowadzonych badaniach uwzględniono ponadto płeć rodzica i dziecka.

Postawiono następujące hipotezy badawcze:

H1: Istnieją różnice między chłopcami i dziewczętami w zakresie natężenia psychologicznego syndromu agresji (PSA), jego wskaźników i wymiarów.

H2: Wymiary funkcjonowania rodziny wiążą się z przejawianym przez adolescentów PSA w taki sposób, że negatywne aspekty funkcjonowania rodziny sprzyjają nasileniu PSA u dzieci.

H3: Istnieje związek między funkcjonowaniem rodzica w relacji rodzinnej a poziomem PSA dziecka – nieprawidłowe funkcjonowanie rodzica w relacji wiąże się z większym nasileniem PSA dziecka.

H4: Płeć rodzica i dziecka jest moderatorem w związku między funkcjonowaniem rodzica w relacji a wykazywanym przez dziecko poziomem PSA.

METODA

Badaniami objęto młodzież w wieku 16–18 lat (zastosowano dobór losowy). W wypadku osób, które nie ukończyły 18. roku życia, uzyskano pisemną zgodę od rodziców lub opiekunów. Wszystkim badanym zapewniono dobrowolność udziału w badaniach i anonimowość, a badania zostały przeprowadzone zgodnie z zasadami psychologicznych badań naukowych.

W badaniach zastosowano następujące metody:

1. Ankietę własną, służącą do zebrania podstawowych danych demograficznych (płeć, wiek, miejsce zamieszkania, struktura rodziny).
2. Kwestionariusz Relacji Rodzinnych (KRR) Plopy i Połomskiego, składający się z 6 niezależnych testów. Dla celów badania wykorzystano 3 testy: Kwestionariusz KRR-1 – Moja Rodzina, składający się z 32 pozycji, Kwestionariusz KRR-3 – Moja Matka i Kwestionariusz KRR-4 Mój Ojciec (te dwa ostatnie testy zawierają po 24 pozycje). Narzędzie pozwala na określenie jak adolescenti oceniają cztery wymiary funkcjonowania rodziny: (1) **spójność**, czyli poziom i jakość więzi, współpracy i wsparcia w rodzinie, (2) **komunikację**, tj. gotowość do akceptowania i rozumienia siebie nawzajem, a także otwartość i elastyczność w relacji, (3) **autonomię–kontrolę**, wyrażaną stopniem ingerencji w prywatność, niezależność i samodzielność innych członków rodziny, (4) **tożsamość**, czyli akceptację wspólnych wartości oraz uznawanie podobnych zachowań, zadań i granic; a także – trzy analogiczne wymiary funkcjonowania rodzica w relacji: (1) **komunikację**, (2) **spójność**, (3) **autonomię–kontrolę**. Kwestionariusz charakteryzuje się zadowalającą trafnością i rzetelnością (współczynnik zgodności wewnętrznej alpha Cronbacha wynosi około bądź powyżej .80) (Plopa, Połomski, 2010).
3. Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji (IPSA) Gasia, pozwalający na określenie

różnych wymiarów agresywności/agresji. Inwentarz wyodrębnia 10 skal (por. tabela 1), wchodzących w skład tzw. wyniku ogólnego, wskazującego na ogólny poziom nasilenia PSA. Ponadto wyróżnić można trzy wskaźniki: *S* – wskaźnik samoagresji (suma skal I i II), *U* – wskaźnik agresji ukrytej (suma skal III i IV), *Z* – wskaźnik agresji skierowanej na zewnątrz (suma skal V–VIII). Narzędzie składa się z 83 twierdzeń. Inwentarz charakteryzuje się dobrą rzetelnością (wskaźnik stabilności wynosi .91–.94) i trafnością diagnostyczną (Gaś, 1980). Mimo że autor testu opracował normy dla osób powyżej 20. roku życia, rekomenduje on stosowanie narzędzia również u młodzieży (Gaś, 1980); badania z próbami normalizacyjnymi wśród osób powyżej lat 17 przeprowadzili też Robert Poklek (2008) oraz Magdalena Wrzesińska, Joanna Grzyb i Józef Kocur (2008). Decyzja o zastosowaniu Inwentarza Psychologicznego Syndromu Agresji Gasia motywowana była niewątpliwymi zaletami narzędzia, które uwzględnia różnorodne zmienne, wyróżniając nie tylko deklarowane zachowania agresywne, ale także czynniki wskazujące na agresywność jednostki.

W przeprowadzonych analizach statystycznych zastosowano: test χ^2 ; analizę korelacji parami ρ Spearmana; test *U* Manna-Whitneya dla dwóch prób niezależnych (Ferguson, Takane, 2003). Testy nieparametryczne wykorzystano z uwagi na brak rozkładów normalnych analizowanych zmiennych. Ponadto w teście KRR-3 i KRR-4 odwrócono wartości odpowiedzi w skali **autonomia–kontrola** (w przypadku matki i ojca) – zabieg ten był konieczny, gdyż autorzy testu zastosowali to samo nazewnictwo do skal, które mierzą dwa przeciwstawne bieguny: wysoki wynik w tej skali oznacza autonomię (w przypadku rodziny), a zarazem – nadmierną kontrolę (w przypadku rodziców). Odwrócenie wartości odpowiedzi pozwoliło ujednolicić wymiar **autonomia–kontrola**, stąd też wyższy wynik w tej skali oznacza większe poczucie autonomii doświadczane w rodzinie, jak również w relacji z matką i ojcem.

WYNIKI

Opis badanej grupy

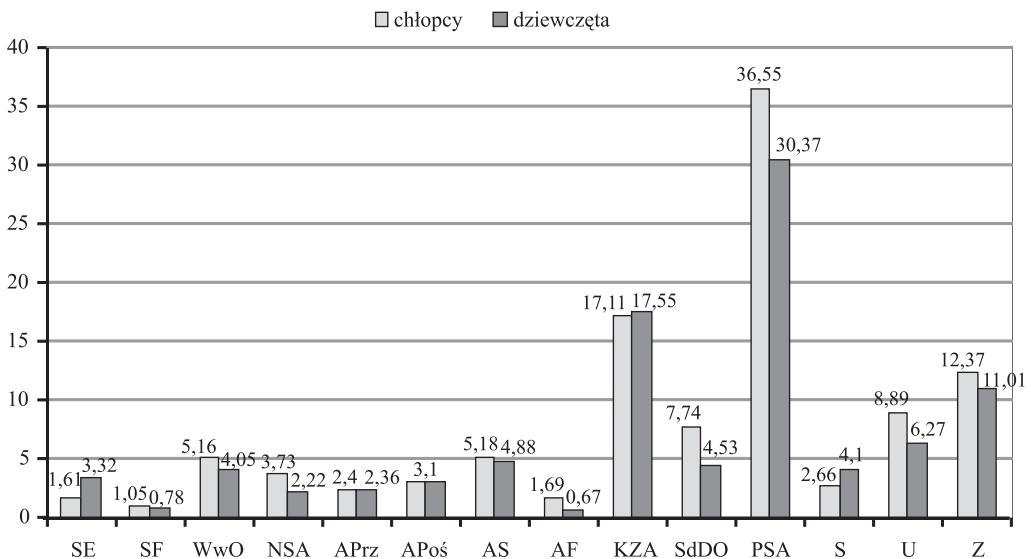
Badanie zostało przeprowadzone na próbie 135 adolescentów – 46% chłopców ($N = 62$), 54% dziewcząt ($N = 73$), w wieku 16–18 lat ($M = 17,10$). Wszystkie osoby badane były uczniami (ostatnich klas d. gimnazjum oraz szkół ponadpodstawowych). 22% badanych ($N = 30$) było mieszkańcami wsi, 65% ($N = 88$) pochodziło z miast do 100 tys. mieszkańców, 13% ($N = 17$) z miast powyżej 100 tys. mieszkańców. 71% badanych ($N = 96$) wychowywanych było w rodzinach pełnych, 16% ($N = 21$) – w niepełnych i 13% ($N = 18$) – w rodzinach zrekonstruowanych.

Poziom agresji adolescentów

Porównano obie płcie pod względem natężenia różnych wymiarów PSA (wykres 1).

Przeprowadzona analiza testem *U* Manna-Whitneya (tabela 2) wykazała, iż grupy nie różnią się w zakresie ogólnego wyniku PSA, ujawniła natomiast istotną różnicę w obrębie jednego z trzech wskaźników agresji (*U*) – chłopcy przejawiają znacząco wyższy niż dziewczęta poziom agresji ukrytej. U dziewcząt (na poziomie statystycznej tendencji) zarysowuje się większe nasilenie zachowań samoagresywnych (wskaźnik *S*), co wiąże się z ich istotnie wyższą samoagresją emocjonalną.

Ponadto chłopcy ujawniają większą niż dziewczęta skłonność do działań odwetowych, jak również przejawiają silniejsze nieuświadomione skłonności agresywne. Częściej wykazują agresję fizyczną (por. tabela 2).

Legenda: Wymiary: SE = samoagresja emocjonalna; SF = samoagresja fizyczna; WwO = wrogość wobec otoczenia; NSA = nieuświadomione skłonności agresywne; APPrz = agresja przemieszczona; APoś = agresja pośrednia; AS = agresja słowna; AF = agresja fizyczna; KZA = kontrola zachowań agresywnych; SdDO = skłonność do działań odwetowych; PSA = psychologiczny syndrom agresji (wynik ogólny), S = wskaźnik S (samoagresji); U = wskaźnik U (agresji ukrytej); Z = wskaźnik Z (agresji skierowanej na zewnątrz)

Wykres 1. Zróżnicowanie PSA, jego wskaźników (S, U, Z) i poszczególnych wymiarów między chłopcami i dziewczętami

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Porównanie różnic między płciami w zakresie PSA, jego wskaźników i wymiarów

Wymiary PSA	Test <i>U</i> Manna-Whitneya	
	<i>Z</i>	<i>p</i>
Samoagresja emocjonalna	-2.39	.017
Samoagresja fizyczna	-.88	.378
Wrogość wobec otoczenia	-1.77	.077
Nieuświadomione skłonności agresywne	-2.84	.004
Agresja przemieszczona	-.48	.631
Agresja pośrednia	-.03	.973
Agresja słowna	-.22	.830
Agresja fizyczna	-4.42	< .001
Kontrola zachowań agresywnych	-.94	.347
Skłonność do działań odwetowych	-3.06	.002
Wynik ogólny PSA	-1.28	.200
Wskaźnik S	-1.74	.082
Wskaźnik U	-2.59	.010
Wskaźnik Z	-.75	.453

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona analiza pozwala na częściowe potwierdzenie hipotezy H_1 .

Wymiary funkcjonowania rodziny a PSA adolescentów

W celu określenia, czy nasilenie PSA adolescentów wiąże się z wymiarami funkcjonowania rodziny, zastosowano analizę korelacji parami *rho* Spearmana (tabela 3).

Przeprowadzona analiza wykazała istotne statystycznie zależności o różnym natężeniu. Istnieją istotne statystycznie korelacje ujemne między **spójnością** rodziny a prawie wszystkimi wymiarami agresji (poza skalą samoagresji fizycznej), co oznacza, iż mniejsza spójność rodziny sprzyja nasileniu różnych zachowań agresywnych u dzieci.

Czynnik **komunikacji** w rodzinie istotnie wiąże się z większością wymiarów agresji, przy czym najsilniejsze związki (korelacje o umiar-

kowej sile) dotyczą wrogości wobec otoczenia oraz agresji pośredniej i słownej. Nieprawidłowe wzorce komunikacji w rodzinie rodzą ryzyko nasilenia u dzieci ogólnego poziomu agresji, jak również sprzyjają agresji ukrytej i skierowanej na zewnątrz.

Wymiar **autonomii-kontroli** w rodzinie wiąże się z niektórymi czynnikami agresji (por. tabela 3), jednakże korelacje (choć istotne statystycznie) można zaklasyfikować jako niskie ($rho < .40$). Nieco inna sytuacja dotyczy wymiaru **tożsamości** rodziny. Czynnik ten łączy się ze wszystkimi wymiarami PSA, a istniejące zależności mają charakter ujemny, są istotne statystycznie, przeważnie o umiarkowanej sile. Oznacza to, że brak wspólnych wartości i zasad w rodzinie sprzyja występowaniu zachowań agresywnych u młodzieży w różnych jej przejawach.

Reasumując, istnieją podstawy do potwierdzenia hipotezy H_2 .

Tabela 3. Analiza korelacji *rho* Spearmana między PSA adolescentów ($N = 135$) a wymiarami funkcjonowania rodziny

Wymiary PSA	Wymiary funkcjonowania rodziny			
	Spójność	Komunikacja	Autonomia–Kontrola	Tożsamość
Samoagresja emocjonalna	–.209*	–.142	–.048	–.323**
Samoagresja fizyczna	–.148	–.191*	–.112	–.193*
Wrogość wobec otoczenia	–.358**	–.406**	–.176*	–.551**
Nieuświadomione skłonności agresywne	–.237**	–.327**	–.247**	–.438**
Agresja przemieszczona	–.195*	–.331**	–.135	–.407**
Agresja pośrednia	–.449**	–.455**	–.313**	–.568**
Agresja słowna	–.385**	–.481**	–.231**	–.544**
Agresja fizyczna	–.379**	–.370**	–.179*	–.475**
Kontrola zachowań agresywnych	.362**	.394**	.182*	.455**
Skłonność do działań odwetowych	–.365**	–.378**	–.215*	–.507**
Wynik ogólny PSA	–.389**	–.450**	–.236**	–.569**
Wskaźnik S	–.192*	–.140	–.054	–.304**
Wskaźnik U	–.325**	–.406**	–.203*	–.553**
Wskaźnik Z	–.388**	–.475**	–.253**	–.574**

* $p < .05$; ** $p < .01$

Źródło: opracowanie własne.

Zachowania rodziców w relacji a PSA adolescentów

Przeprowadzona analiza korelacji *rho* Spearmana wykazała, że wszystkie analizowane zachowania rodziców w relacji wiążą się istotnie z PSA dzieci (tabela 4), co pozwala na potwierdzenie postawionej hipotezy H_3 .

Ponadto wszystkie wymiary agresji pozostają w statystycznie istotnych zależnościach z zachowaniami rodziców, ujawnianymi w relacjach z dziećmi, aczkolwiek nie każde zachowanie rodzica wiąże się z każdym wymiarem PSA. Jednocześnie odnotowano zarysowujące się różnice w związkach czynników agresji dzieci i zachowań ze strony matek i ojców, toteż w kolejnej analizie uwzględniono czynnik płci – nie tylko rodziców, ale także dzieci (por. wykres 2).

Przeprowadzona analiza z zastosowaniem testu *U* Manna-Whitneya potwierdziła różnice ocen między płciami w odniesieniu do zachowań matki – dziewczęta znacząco lepiej oceniają matki w zakresie spójności, autonomii–kontroli i komunikacji niż chłopcy (por. tabela 5).

Analiza korelacji parami *rho* Spearmana, określająca siłę związku między zachowaniami rodzica a PSA dzieci (z uwzględnieniem płci rodzica i dziecka) dostarczyła ciekawych obserwacji (por. tabela 6).

Po pierwsze, potwierdziła, że nie wszystkie zachowania rodziców w relacji wiążą się z występowaniem u dzieci zachowań agresywnych. Po drugie, wykazała, iż postawy matek i ojców w odmienny sposób łączą się z zachowaniami agresywnymi dzieci, przy czym w wielu wypadkach inaczej kształtują się zależności u synów i córek.

Tabela 4. Analiza korelacji między zachowaniami ujawnianymi przez rodzica w relacji a PSA dzieci ($N = 135$)

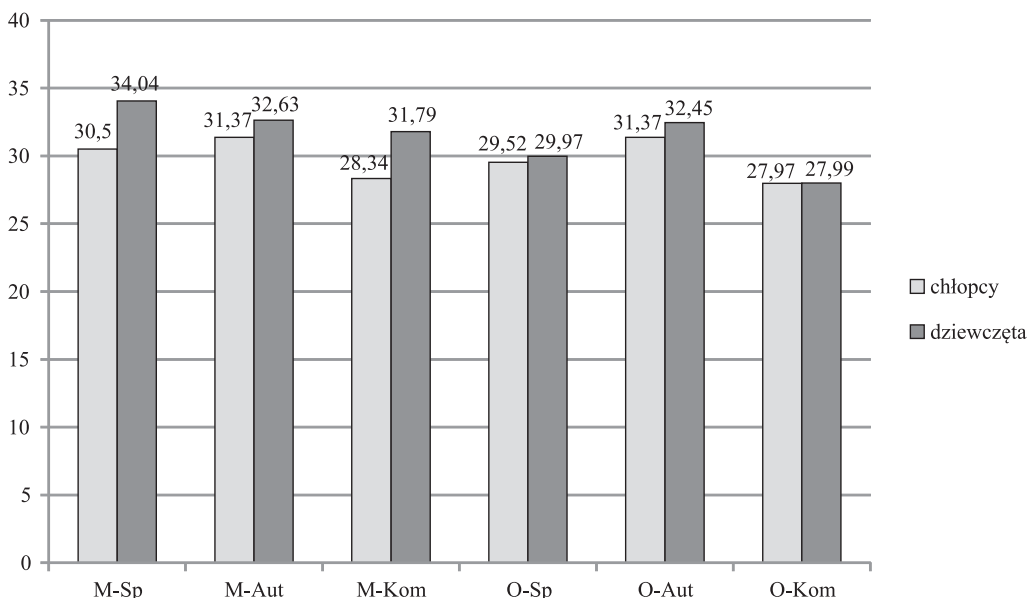
Wymiary PSA	Spójność	Matka			Ojciec		
		Autonomia–Kontrola	Komunikacja	Spójność	Autonomia–Kontrola	Komunikacja	
Samoagresja emocjonalna	-.050	-.038	-.232**	-.177*	-.301**	-.149	
Samoagresja fizyczna	-.186*	-.142	-.300**	-.105	-.189*	-.201*	
Wrogość wobec otoczenia	-.310**	-.355**	-.436**	-.425**	-.524**	-.346**	
Nieuświadomione skłonności agresywne	-.234**	-.341**	-.345**	-.151	-.266**	-.157	
Agresja przemieszczona	-.139	-.163	-.260**	-.273**	-.364**	-.209*	
Agresja pośrednia	-.297**	-.319**	-.402**	-.434**	-.531**	-.316**	
Agresja słowna	-.311**	-.314**	-.391**	-.392**	-.496**	-.308**	
Agresja fizyczna	-.328**	-.352**	-.438**	-.247**	-.305**	-.294**	
Kontrola zachowań agresywnych	.247**	.255**	.414**	.385**	.454**	.260**	
Skłonność do działań odwetowych	-.367**	-.410**	-.374**	-.377**	-.367**	-.243**	
Wynik ogólny PSA	-.327**	-.353**	-.451**	-.388**	-.489**	-.306**	
Wskaźnik S	-.076	-.054	-.275**	-.187*	-.313**	-.192*	
Wskaźnik U	-.290**	-.364**	-.411**	-.321**	-.439**	-.273**	
Wskaźnik Z	-.309**	-.326**	-.422**	-.404**	-.503**	-.329**	

* $p < .05$; ** $p < .01$

Źródło: opracowanie własne.

Niespójne zachowania matek silnie wiążą się z nasileniem u synów ogólnego poziomu PSA, jak również występowaniem u nich agresji ukrytej, skierowanej na siebie i na zewnątrz (tego typu zależności nie występują u córek). Ponadto niespójność matek wzmacnia u synów wrogość wobec otoczenia, agresję słowną, skłonność do działań odwetowych (występują silne korelacje między tymi zmiennymi), a także agresję pośrednią, fizyczną oraz nieuświadomione skłonności agresywne; te zależności nie pojawiają się u córek. Ponadto im bardziej spójne jest zachowanie ze strony matek, tym większa u synów kontrola zachowań agresywnych.

Nasilona kontrola ze strony matek koreluje z występowaniem u synów większego PSA, jak również sprzyja agresji ukrytej i agresji skierowanej na zewnątrz (brak tych zależności u córek). Ponadto nadmiernie kontrolujące zachowanie matek wiąże się z występującą u synów wrogością wobec otoczenia i nieuświadomionymi skłonnościami agresywnymi, nasila u nich agresję przemieszczoną, pośrednią, słowną i fizyczną, obniża natomiast zdolność kontroli zachowań agresywnych. Jednocześnie warto zauważyć, że nadmierna kontrola ze strony matek nie wiąże się w istotny sposób z wymienionymi wymiarami PSA córek.

Legenda: zachowania matki w ocenie adolescenta: M-Sp = Spójność; M-Aut = Autonomia-Kontrola; M-Kom = Komunikacja; zachowania ojca w ocenie adolescenta: O-Sp = Spójność; O-Aut = Autonomia-Kontrola; O-Kom = Komunikacja

Wykres 2. Zróżnicowanie ocen chłopców i dziewcząt dotyczących zachowań matek i ojców

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 5. Porównanie różnic między płciami w ocenie zachowań matek i ojców w relacji

		Test <i>U</i> Manna-Whitneya	
Zachowania rodzica w relacji		<i>Z</i>	<i>p</i>
Matka	Spójność	-4.71	< .001
	Autonomia-Kontrola	-3.98	< .001
	Komunikacja	-2.28	.023
Ojciec	Spójność	-.91	.364
	Autonomia-Kontrola	-.34	.734
	Komunikacja	-1.29	.196

Źródło: opracowanie własne.

W wypadku komunikacji ze strony matek zarysowują się ciekawe zależności. Im niżej dzieci oceniają komunikację w relacji z matką, tym większe nasilenie ich PSA. Niesatysfakcjonująca komunikacja ze strony matek sprzyja samoagresji emocjonalnej córek, jak również ich samoagresji fizycznej (u synów te

zależności są nieistotne statystycznie). U dzieci obojga płci niewłaściwa komunikacja w relacji z matką wzmacnia wrogość wobec otoczenia, nieświadomione skłonności agresywne, a także sprzyja większemu poziomowi agresji przemieszczonej, pośredniej, słownej i fizycznej. Jednocześnie im większy poziom

Tabela 6. Korelacje między zachowaniami matek i ojców w relacji a PSA synów ($N = 62$) i córek ($N = 73$)

Wymiary PSA		Matka			Ojciec		
		M-Sp	M-Aut	M-Kom	O-Sp	O-Aut	O-Kom
Samoagresja emocjonalna	chłopcy	-.354**	-.239	-.216	-.328**	-.253*	-.328**
	dziewczęta	-.004	-.056	-.354**	-.150	-.393**	-.109
Samoagresja fizyczna	chłopcy	-.200	-.160	-.244	-.174	-.063	-.247
	dziewczęta	-.109	-.095	-.333**	-.042	-.298*	-.152
Wrogość wobec otoczenia	chłopcy	-.619**	-.614**	-.515**	-.622**	-.604**	-.467**
	dziewczęta	.088	-.052	-.322**	-.288*	-.484**	-.237*
Nieświadomione skłonności agresywne	chłopcy	-.387**	-.437**	-.336**	-.211	-.223	-.110
	dziewczęta	.064	-.136	-.235*	-.075	-.266*	-.163
Agresja przemieszczona	chłopcy	-.279*	-.298*	-.295*	-.293*	-.274*	-.357**
	dziewczęta	-.007	-.081	-.256*	-.251*	-.451**	-.065
Agresja pośrednia	chłopcy	-.521**	-.502**	-.480**	-.494**	-.484**	-.394**
	dziewczęta	-.115	-.230	-.397**	-.363**	-.546**	-.245*
Agresja słowna	chłopcy	-.645**	-.601**	-.517**	-.539**	-.490**	-.471**
	dziewczęta	-.015	-.084	-.274*	-.269*	-.496**	-.152
Agresja fizyczna	chłopcy	-.494**	-.477**	-.454**	-.461**	-.429**	-.449**
	dziewczęta	.085	.039	-.358**	.013	-.126	-.089
Kontrola zachowań agresywnych	chłopcy	.612**	.548**	.477**	.482**	.456**	.359**
	dziewczęta	-.053	.035	.352**	.276*	.398**	.159
Skłonność do działań odwetowych	chłopcy	-.622**	-.641**	-.475**	-.520**	-.482**	-.407**
	dziewczęta	.036	-.069	-.234*	-.232*	-.206	-.010
Wynik ogólny PSA	chłopcy	-.606**	-.581**	-.458**	-.465**	-.428**	-.408**
	dziewczęta	-.012	-.141	-.405**	-.289*	-.523**	-.198
Wskaźnik S	chłopcy	-.287*	-.200	-.241	-.315*	-.230	-.365**
	dziewczęta	-.025	-.065	-.386**	-.146	-.425**	-.133
Wskaźnik U	chłopcy	-.522**	-.568**	-.423**	-.448**	-.449**	-.320*
	dziewczęta	.129	-.047	-.280*	-.213	-.432**	-.202
Wskaźnik Z	chłopcy	-.591**	-.581**	-.530**	-.518**	-.476**	-.495**
	dziewczęta	-.029	-.124	-.342**	-.308**	-.526**	-.170

* $p < .05$; ** $p < .01$

Legenda: zachowania matki w ocenie adolescenta: M-Sp = Spójność; M-Aut = Autonomia-Kontrola; M-Kom = Komunikacja; zachowania ojca w ocenie adolescenta: O-Sp = Spójność; O-Aut = Autonomia-Kontrola; O-Kom = Komunikacja

Źródło: opracowanie własne.

satysfakcji z komunikacji z matkami, tym lepsza u adolescentów kontrola zachowań agresywnych i mniejsza skłonność do zachowań odwetowych.

W wypadku zachowań ze strony ojców też obserwowalne są różnice między płciami. Zachowania ojców oceniane przez dzieci jako mało spójne wiążą się z wyższym poziomem PSA synów i córek oraz większym natężeniem agresji skierowanej na zewnątrz. U synów rodzą ryzyko nasilonej samoagresji i agresji ukrytej. U dzieci obojga płci niespójne zachowania ze strony ojca istotnie wiążą się z przejawianą wrogością wobec otoczenia oraz większym nasileniem agresji przemieszczonej, pośredniej i słownej. Adolescenci, którzy postrzegają zachowania ojca jako niespójne, częściej ujawniają skłonność do zachowań odwetowych i zmniejszoną kontrolę zachowań, a chłopcy reagują dodatkowo agresją fizyczną (por. tabela 6).

W wypadku nadmiernej kontroli ze strony ojca u obu płci istnieje ryzyko wzrostu poziomu PSA. Nadmiernie kontrolujące postawy ojców sprzyjają agresji ukrytej dzieci i skierowanej na zewnątrz, a w przypadku córek wzmacniają nasilenie samoagresji emocjonalnej (ta zależność dotyczy również synów) i fizycznej. Nadmierna kontrola ze strony ojców sprzyja u dzieci obojga płci wrogości wobec otoczenia, wzmacnia u synów skłonności do działań odwetowych, ponadto wiąże się z innymi wymiarami PSA (por. tabela 6).

Niesatysfakcjonująca komunikacja z ojcem wydaje się istotna przede wszystkim dla synów. Chłopcy, którzy negatywnie postrzegają komunikację z ojcem, wykazują bardziej nasilony PSA oraz wyższy wskaźnik samoagresji, agresji ukrytej i skierowanej na zewnątrz (u dziewcząt te zależności nie są istotne statystycznie). Ponadto negatywna komunikacja w relacji z ojcem sprzyja agresji przemieszczonej synów, a także przejawianej przez nich agresji słownej i fizycznej. U dzieci obojga płci pejoratywnie oceniana komunikacja w relacji z ojcem wzmacnia wrogość wobec otoczenia i agresję pośrednią (por. tabela 6).

Przeprowadzone analizy pozwoliły na częściowe potwierdzenie hipotezy H_4 .

DYSKUSJA

Zaprezentowane badania dostarczyły ciekawych rezultatów. Po pierwsze, nie potwierdziły różnic między chłopcami a dziewczętami w zakresie ogólnego poziomu PSA. Wykazały wyraźne różnice w obszarze jednego ze wskaźników agresji (agresji ukrytej) i niektórych wymiarów PSA, ujawniając m.in. wyższą samoagresję emocjonalną dziewcząt oraz silniejszą agresję fizyczną chłopców i ich bardziej nasilony poziom nieuświadomionych skłonności agresywnych i tendencji do działań odwetowych. Występujące między płciami zróżnicowanie rodzajów agresji sygnalizują także inne doniesienia (Liberska, Farnicka, 2015; Niewiadomska, Markiewicz, 2004; Pufal-Struzik, 2013; Wojciszke, 2012). Uzyskany wynik potwierdza, że zjawisko agresji nie jest konstruktem jednowymiarowym, a odmienności między nastoletnimi chłopcami i dziewczętami sprowadzają się nie tyle do nasilenia ogólnego poziomu agresji, ile do różnic jakościowych – dotyczących odmiennych form doświadczania i ujawniania agresywności.

Po drugie, wyniki badań pozwoliły na potwierdzenie hipotezy (H_2) o związku między wymiarami funkcjonowania rodziny a przejawianym przez adolescentów PSA. Potwierdzono, że specyfika funkcjonowania rodziny może być czynnikiem sprzyjającym zachowaniom agresywnym nastolatków. Przeprowadzone analizy wykazały, że każdy z uwzględnionych wymiarów funkcjonowania rodziny (spójność, komunikacja, autonomia–kontrola, tożsamość) w jakimś stopniu łączy się z występującymi u adolescentów zachowaniami lub procesami, związanymi z agresywnością i agresją. Uzyskane rezultaty nie powinny zaskakiwać w świetle wyników innych doniesień, wskazujących na podobne zależności (Batool, Bond, 2015; Borzucka-Sitkiewicz, 2010; Dominiak-Kochanek i in., 2012; Janicka, Liberska, 2014; Liberska, Farnicka, 2015; Liberska, Matuszewska, 2007; Pufal-Struzik, 2014), jednakże warto zaznaczyć, że prowadzą one do konkluzji, iż rodzina, niezależnie od zmian zachodzących w społeczeństwie, nadal odgrywa istotną rolę w procesie kształtowania prawidłowych zachowań dzieci i młodzieży.

Trzecia hipoteza dotyczyła związków między funkcjonowaniem rodzica w relacji a PSA dzieci. Prezentowane badania wykazały, że również w tym obszarze zarysowują się istotne zależności, stąd też im bardziej niewydolny w swoich zachowaniach rodzic, tym większe ryzyko negatywnych postaw i zachowań dzieci. Warto w tym miejscu zauważyć, że nabywanie zachowań jest procesem, w którym następuje identyfikacja z wzorcem osobowym i internalizacja norm społecznych i wartości. Toteż znaczenie ma nie tylko funkcja członka rodziny, jaką jest rodzicielstwo, ale także płeć. W literaturze często przypisuje się ojcom większą niż matkom odpowiedzialność za zachowania agresywne dzieci, głównie synów (Wałęcka-Matyja, 2013). Wyniki prezentowanych badań nie potwierdzają tej tezy, wskazując, iż zarówno nieprawidłowości w relacji z matką, jak i w relacji z ojcem wiążą się z różnymi wymiarami PSA synów.

Jednocześnie przeprowadzone analizy pokazują, że w przypadku dziewcząt niewłaściwie oceniane zachowania ojców inaczej niż zachowania matek łączą się z różnymi wymiarami agresji. Może to być warunkowane procesem identyfikacji z matką, stąd też niektóre zachowania matek (zwłaszcza w wymiarze komunikacji) ewidentnie wiążą się z problemami ujawnianymi przez córki np. w postaci większej samoagresji, podczas gdy negatywnie postrzegana komunikacja z ojcem nie ma aż takiego znaczenia dla tego aspektu funkcjonowania córek. Ze względu na proces identyfikacji innej wagi nabierają zachowania rodzica w kontekście płci dziecka, a dziewczęta pozytywniej niż chłopcy postrzegają zachowania ze strony matek (por. także: Płopa, Połomski, 2010).

PRZYPISY

¹ Określenie „wymiar” zostało zaproponowane przez Mieczysława Płopę i Piotra Połomskiego (2010) i odnosi się zarówno do cech rodziny (spójność, tożsamość), jak i procesów w niej zachodzących (autonomia–kontrola, komunikacja). Ujęcie w dalszych analizach tych wymiarów wynika ze specyfiki narzędzia, jak również badań potwierdzających znaczącą rolę wyłonionych czynników dla prawidłowego funkcjonowania rodziny i jej członków (Płopa, Połomski, 2010).

Uzyskane rezultaty są istotne z praktycznego punktu widzenia i potwierdzają znaczenie obu ról rodzicielskich dla prawidłowego rozwoju i kształtowania zachowań synów i córek. Ze względu na stosunkowo niewielką liczebność grupy oraz zastosowanie narzędzi typu *self-report* należy uznać prezentowane badania za pilotażowe. Ponadto ze względu na ich ograniczony charakter nie ujęto w nich dodatkowych czynników, mogących modyfikować analizowane zależności. Toteż biorąc pod uwagę prawidłowości procesu modelowania, warto pogłębiać badania, uwzględniając w nich również agresywność rodziców czy czynnik więzi.

W kontekście zachodzących zmian cywilizacyjnych, kulturowych i społecznych często stawiane są pytania o rolę rodziny, którym nierzadko towarzyszą przekonania, iż różnego rodzaju czynniki „zewnętrzne” (np. intensywna aktywność pozalekcyjna, opiekunowie) mogą zastąpić rodziców w ich funkcji opiekuńczo-wychowawczej. Czasem pojawia się przekonanie, iż w przypadku adolescentów, a więc osób stojących już u progu dorosłości, rola rodziców jest marginalna. Tymczasem wyniki zaprezentowanych badań jednoznacznie wykazują, iż to, jak funkcjonuje rodzina – w jakim stopniu jest ona spójna, zrównoważona w aspekcie czujności (kontroli) i dawania prawa do autonomii, wydolna w zakresie procesów komunikowania się i kształtowania poczucia tożsamości – ma wciąż istotne znaczenie dla prawidłowego rozwoju adolescentów, podobnie jak zachowania rodziców, którzy – jak wynika z badań – pozostają niezastąpieni w swojej roli.

BIBLIOGRAFIA

- Batool S.S., Bond R. (2015), Mediatonal role of parenting styles in emotional intelligence of parents and aggression among adolescents. *International Journal of Psychology*, 50, 3, 240–244.
- Benson M., Buehler C. (2012), Family Process and Peer Deviance Influences on Adolescent Aggression: Longitudinal Effects Across Early and Middle Adolescence. *Child Development*, 83, 4, 1213–1228.
- Boot-LaForce C., Oxford M. (2008), Trajectories of social withdrawal from grades 1 to 6: Prediction from early parenting, attachment, and temperament. *Developmental Psychology*, 44, 5, 1298–1313.
- Borecka-Biernat D. (1998), *Zachowanie agresywne i nieśmiałe młodzieży w sytuacji ekspozycji społecznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Borecka-Biernat D. (2000), Rodzinne predykatory agresji fizycznej młodzieży w sytuacjach społecznie trudnych. W: B. Urban (red.), *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Borecka-Biernat D. (red.) (2013), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*. Warszawa: Difin.
- Borucka A., Ostaszewski K. (2009), Rodzinne czynniki ryzyka a zachowania ryzykowne i zdrowie psychiczne gimnazjalistów z Warszawy. W: M. Deptuła (red.), *Profilaktyka w grupach ryzyka*. Warszawa: Parpamedia.
- Borzucka-Sitkiewicz K. (2010), *Środowiskowe uwarunkowania agresywnych zachowań młodzieży*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Braun-Gałkowska M. (2010), Rodzina wśród mediów. W: A. Jarmołowska, T. Rostowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*. Warszawa, Difin.
- Buss A.H. (1961), *The Psychology of Aggression*. New York: Wiley and Sons.
- Chęć M., Potemkowski A., Waśnik M., Samochowiec A. (2016), Postawy rodzicielskie a agresja młodzieży w subkulturze Emo. *Psychiatria Polska*, 50, 1, 19–28.
- Dominiak-Kochanek D., Frączek A., Konopka K. (2012), Styl wychowania w rodzinie a aprobatą agresji w życiu społecznym przez młodych dorosłych. *Psychologia Wychowawcza*, 1–2, 66–85.
- Ferguson G.A., Takane Y. (2003), *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: PWN.
- Frączek A. (2002), O naturze i formowaniu się psychologicznej regulacji agresji interpersonalnej. W: I. Kurcz, D. Kądziałowa (red.), *Psychologia czynności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Fritz P.A.T., Slep A.M.S., O’Leary K.D. (2012), Couple-level analysis of the relation between family-of-origin aggression and intimate partner violence. *Psychology of Violence*, 2, 2, 139–153.
- Fronczak A. (2017), Agresja dzieci w świetle teorii społeczno-poznawczej. *Rehabilitacja Polska*, 13, 73–85.
- Gaś Z.B. (1980), Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji. *Przegląd Psychologiczny*, t. XXIII, 1, 143–154.
- Huesmann R.L. (2005), Agresja z pokolenia na pokolenie. W: J. Zagrodzka, M. Kowaleczko-Szumowska (red.), *Psychospołeczne i neurobiologiczne aspekty agresji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Hume M., Wiśniewski D. (2000), Przyczyny współczesnej agresji. *Opieka – Terapia – Wychowanie*, 1, 28–30.
- Janicka I., Liberska H. (2014), *Psychologia rodziny*. Warszawa: PWN.
- Krahe B. (2005), Psychologiczne uwarunkowania agresji. W: J. Zagrodzka, M. Kowaleczko-Szumowska (red.), *Psychospołeczne i neurobiologiczne aspekty agresji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Lagerspetz K., Westman M. (1980), Moral approval of aggressive acts: A preliminary investigation. *Aggressive Behavior*, 6, 119–130.
- Liberska H., Farnicka M. (2015), Agresywność i zachowania agresywne młodzieży a percypowane przez nią postawy rodzicielskie. Perspektywa rozwojowa. *Psychologia rozwojowa*, 20, 4, 25–44.
- Liberska H., Matuszewska M. (2001), Wybrane czynniki i mechanizmy powstawania agresji w rodzinie. W: M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa–Poznań: PTHP.
- Liberska H., Matuszewska B. (2007), Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży. *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. 18, 187–200.
- Lopez E.E., Perez S.M., Ochoa M., Ruiz, D.M. (2008), Adolescent aggression: Effects of gender and family and school environments. *Journal of Adolescence*, 31, 433–450.
- Machel H. (2001), Niektóre makroczynniki społeczne sprzyjające aktualnie przestępczości młodzieży w Polsce na tle procesu transformacji ustrojowej. W: B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Michiels D, Grietens H., Onghena, P., Kuppens S. (2008), Parent-child interactions and relational aggression in peer relationships. *Developmental Review*, 28, 522–540.
- Niewiadomska I., Markiewicz R. (2004), Nasilenie psychologicznego syndromu agresji jako czynnik ryzyka czynów karalnych popełnianych przez nieletnich. W: M. Kuć, I. Niewiadomska (red.), *Kara kryminalna. Analiza psychologiczno-prawna*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Obuchowska I. (2001), Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej. W: M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa–Poznań: PTHP.
- Ostaszewski K., Rustecka-Krawczyk A., Wójcik M. (2008), *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie.
- Ostrowska K. (2003), Agresja i przemoc w polskiej szkole – diagnoza zjawiska. *Niebieska Linia*, 4, 27, 28–30.
- Pawłowska R. (1999), Agresywne zachowanie się młodzieży a rodzina, szkoła i grupy rówieśnicze. W: H. Machel, K. Wszehborowski (red.), *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Płopa M., Połomski P. (2010), *Kwestionariusz relacji rodzinnych. Wersja dla młodzieży*. Warszawa: VIZJA PRESS & IT.
- Poklek R. (2008), Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji Z.B. Gasia w diagnostyce penitencjarnej – normalizacja narzędzia. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 61, 69–101.
- Poraj G. (2006), Rodzina a agresywne zachowania dzieci – perspektywa rozwojowa. W: T. Rostowska (red.), *Jakość życia rodzinnego: wybrane zagadnienia*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki.
- Poznaniak W. (1990), Agresywne doświadczenia młodocianych przestępców i ich ustosunkowanie się wobec agresji. *Człowiek i Społeczeństwo*, t. 7, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Pufal-Struzik I. (2004), Wybrane psychologiczne uwarunkowania agresywnego zachowania się młodzieży. W: T. Sakowicz (red.), *Rodzina i szkoła wobec przemocy*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Pufal-Struzik I. (2013), Płeć jako korelat poziomu zachowań agresywnych u młodzieży. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przezwyciężania*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Pufal-Struzik I. (2014), *Agresywność młodzieży. Źródła, mechanizmy, oblicza*. Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Rode D. (2010), *Psychologiczne uwarunkowania przemocy w rodzinie. Charakterystyka sprawców*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Rosiński D. (1998), Agresja i przemoc wśród młodzieży – próba analizy zjawiska. W: J. Miluska (red.), *Psychologia rozwiązywania problemów społecznych*. Poznań: Bonami.
- Skorny Z. (1989), *Mechanizmy regulacyjne ludzkiego działania*. Warszawa: PWN.
- Walećka-Matyja K. (2013), Zachowania agresywne adolescentów jako efekt stylu wychowania w rodzinie pochodzenia. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przezwyciężania*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Williams S., Conger K., Blozis S. (2007), The development of interpersonal aggression during adolescence: The importance of parents, siblings, and family economics. *Child Development*, 78, 1526–1542.
- Wojciszke B. (2012), Psychologiczne różnice płci. *Wszehświat*, t. 113, 1–3, 13–18.
- Wrześcińska M.A., Grzyb J., Kocur J. (2008), Poziom agresywności i specyficznych zachowań agresywnych u chorych z zaburzeniami czynnościowymi układu pokarmowego. *Postępy Psychiatrii i Neurologii*, 17, 1, 35–38.